

ШАНДОВА

Наталія Вікторівна
nat0906@i.uaд.е.н., доцент, професор
кафедри, Херсонський
національний технічний
університет

УДК 331.101.6

ПРОДУКТИВНІСТЬ ПРАЦІ ЯК ФАКТОР
КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІLABOUR PRODUCTIVITY AS A FACTOR
OF COMPETITIVENESS

ШУЛЬГА

Марина Олександрівна

к.е.н., доцент кафедри,
Херсонський національний
технічний університет*SHANDOVA Nataliia Viktorivna – Doctor of Economics, Associate Professor, Professor of department, Kherson National Technical University**SHULHA Maryna Oleksandrivna – PhD in Economics, Kherson National Technical University*

У статті досліджено зв'язок конкурентоспроможності країни та продуктивності праці. Встановлено, що зростання продуктивності праці залежить від інвестицій і економії фізичного капіталу, нових технологій і людського капіталу. Визначено, що для підвищення продуктивності праці потрібна взаємодія зацікавлених сторін, таких як: урядові заклади, організації працівників, бізнес-співтовариство, політики, суспільні діячі, засоби масової інформації. До факторів, що створюють проблеми підвищенню продуктивності, віднесено соціальні, політичні, інституціональні та економічні фактори. Зроблено висновок, що для розв'язання проблем підвищення продуктивності праці, необхідні взаємозалежні зусилля на національному, регіональному рівні, а також взаємодія на рівні бізнес-структур.

* * *

В статье исследована взаимосвязь конкурентоспособности страны и производительности труда. Установлено, что рост производительности труда зависит от инвестиций и экономии физического капитала, новых технологий, человеческого капитала. Определено, что для повышения производительности труда необходимо взаимодействие заинтересованных сторон, таких как: правительственные учреждения, организации работников, бизнес-сообщество, политики, общественные деятели, средства массовой информации. К факторам, которые создают проблемы для повышения производительности, отнесены социальные, политические, институциональные и экономические факторы. Сделан вывод, что для решения проблем роста производительности труда, необходимы взаимозависимые усилия на национальном, региональном уровне, а также взаимодействие на уровне бизнес-структур.

* * *

The dynamics of labor productivity is associated with the competitiveness of the economy. In this regard, understanding the causes of the country's backwardness in labor productivity from the leading countries is a prerequisite for creating sound economic policies, as well as a vision of future development prospects.

The purpose of the article is to study the conditions for the growth of labor productivity as a factor in increasing competitiveness. The article conducted a study of the relationship of labor productivity and competitiveness, which allows us to consider the increase in productivity as a means of ensuring the country's competitiveness; the article states that a country's competitiveness depends on the productivity with which the economy uses capital, human and natural resources to produce goods and services.

The article states that it is microeconomic factors that directly affect the performance of companies: the development and perfection of companies' activities and strategies (both local and transnational), the quality of the national business environment. It was concluded that the domestic economy is characterized by a narrowing of the reproduction process as a whole; The growth rate of productivity in the domestic economy will not ensure convergence with the average level of developed European countries over the coming decades, since this is hampered by smaller amounts of value added. It has been established that the growth of labor productivity depends on three main factors: investment and saving physical capital, new technologies and human capital. It has been determined that in order to increase labor productivity, a large number of stakeholders need to interact. Key stakeholders include government agencies, workers' organizations, the business community, politicians, public figures and the media. Factors that create productivity problems include social, political, institutional, and economic factors.

It was concluded that in order to solve the problems of productivity growth, interdependent efforts are needed at both the national and regional levels, as well as interaction at the level of business structures.

Ключові слова: конкурентоспроможність, продуктивність праці, валова додана вартість, капітал, фактори, умови

Ключевые слова: конкурентоспособность, производительность труда, валовая добавленная стоимость, капитал, факторы, условия

Keywords: competitiveness, labor productivity, gross value added, capital, factors, conditions

ВСТУП

Порівняння показників діяльності вітчизняних і закордонних промислових підприємств показує, що український робітник одержує заробітну плату в 4-5 разів нижче, чим в економічно розвинених країнах. Наприклад, одна година роботи металурга в Україні оцінюється в \$ 2,5, у США – \$ 43, європейських країнах – \$ 41, Японії – \$ 40. Експерти кажуть, що вся

справа в тому, що частка заробітної плати у собівартості української продукції становить у середньому 8-11 %, а європейської – 40-50 %. При цьому, з кінця 1980-х рр. продуктивність праці у розвинених країнах зростає швидше, чим його оплата.

Динаміка продуктивності праці багато в чому визначає темпи економічного росту. Її рівень, будучи показником ефективності виробництва, характеризує ступінь конкурентоспроможності економіки. У зв'язку з

цим розуміння величини відставання країни за продуктивністю праці від країн-лідерів, а також галузевої специфіки цих розривів є необхідним для вибудовування грамотної економічної політики, а також бачення перспектив майбутнього розвитку. А визначення основних факторів, що обумовлюють конкурентоспроможність, допомогло б прийняттю рішень про те, які економічні проблеми повинні вирішуватися першочергово для підвищення міжнародної конкурентоспроможності країни.

МЕТА РОБОТИ – дослідження умов зростання продуктивності праці як фактору підвищення конкурентоспроможності.

РЕЗУЛЬТАТИ

Європейський звіт про конкурентоспроможність [1] представляє конкурентну економіку як економіку з постійно високими темпами росту продуктивності. У доповіді також вказується, що економічна конкурентоспроможність країни залежить від результатів діяльності сектору малих і середніх підприємств, від росту й потенціалу зайнятості цих фірм. Щоб бути конкурентоспроможною, країна повинна перевершити своїх конкурентів у дослідженнях та інноваціях, підприємстві, конкуренції, освіті й навчанні. Згадане дослідження показує, що ефективне державне керування є ключовим чинником конкурентоспроможності країн ЄС.

Всесвітній економічний форум [2] визначає конкурентоспроможність як «сукупність інститутів, політики й факторів, що визначають рівень продуктивності економіки, який, у свою чергу, визначає рівень процвітання, якого може досягти країна».

Індекс глобальної конкурентоспроможності визначає конкурентоспроможність як набір інститутів, політики й інших факторів, що визначають рівень продуктивності країни. Індекс побудований на 12 основах конкурентоспроможності: інститути; інфраструктура; макроекономічне середовище; охорона здоров'я й базова освіта; вища освіта й професійна підготовка; ефективність товарного ринку; ефективність ринку праці; ефективність фінансового ринку; технологічна готовність; розмір ринку; ефективність бізнесу; інновації [3].

З 2011 р. індекс глобальної конкурентоспроможності вдосконалюється, орієнтуючи інтегральну оцінку конкурентоспроможності на більш довгострокову перспективу й ураховує концепцію сталого розвитку. Стейка конкурентоспроможність визначається як набір інститутів, політики й інших факторів, що визначають рівень продуктивності країни у довгостроковому періоді й при цьому забезпечують соціальну стійкість і збереження оточуючого середовища [4].

Як видно, конкурентоспроможність є складною концепцією, яка являє собою не тільки сприятливе положення країни, але й здатність поліпшувати її положення. Якщо країна має високі темпи економічного росту, які можуть забезпечити постійний ріст реальної заробітної плати, вона зможе просувати й підтримувати вітчизняні фірми на світовому ринку, тим самим сприяючи створенню нових робочих місць.

З іншого боку, П. Кругман наголошує, що конкурентоспроможність є зайвим терміном, оскільки

практично завжди позначає те ж, що й продуктивність. Темпи росту рівня життя в країні визначаються темпами росту національної продуктивності – не продуктивністю порівняно з конкурентами, а просто національною продуктивністю [6]. Таке пояснення багато в чому збігається з мікроекономічним підходом М. Портера: «... Намагаючись дати тлумачення поняттю конкурентоспроможності на національному рівні, ми знаходимо відповідь на неправильно поставлене питання. Поняття, якими ми повинні оперувати, – це показники продуктивності й динаміка її росту» [5].

Крім того, П. Кругман відзначає, що, незважаючи на безпрецедентне зростання міжнародної торгівлі, рівень життя в країні більшою мірою визначається внутрішніми факторами, а не конкуренцією на світових ринках. Країни не перебувають у такому ступені залежності від світового ринку як міжнародні компанії. Наприклад, 90 % виробництва товарів і послуг США йде на внутрішнє споживання [6]. Водночас саме конкурентний ромб М. Портера представляє взаємодію внутрішніх факторів та їх роль у підвищенні продуктивності, використовуючи, проте, поняття міжнародної конкурентоспроможності.

Р. Аткинсон [7] також погоджується, що ріст продуктивності може забезпечити конкурентоспроможність, особливо якщо він зосереджений у секторах добувної, обробної промисловості і сільського господарства. Автор стверджує, що підвищення продуктивності знижує витрати й дозволяє фірмам продавати більше на світових ринках, не покладаючись на надавані урядом знижки.

Дослідження М. О'Махони й Б. ван Арка [8] підтверджують, що відносна конкурентна позиція країни (або галузі усередині країни) у певний момент часу залежить від її рівня продуктивності за годину й ринкового обмінного курсу.

Таким чином, конкурентоспроможність країни залежить від продуктивності, з якою економіка використовує капітал, людські й природні ресурси для виробництва товарів і послуг. Прямо на продуктивність компаній впливають саме мікроекономічні фактори: розвиненість і досконалість діяльності й стратегій компаній (як місцевих, так і транснаціональних), якість національного бізнес-середовища, зовнішні ефекти від наявності кластерів пов'язаних і підтримуючих галузей.

У загальному вигляді продуктивність праці визначається відношенням показника кількості виробленої продукції за певний період часу до витрат праці. Підходи до виміру продуктивності праці різняться тим, які показники використовуються для виміру чисельника й знаменника. Так, кількість виробленої продукції може вимірятися в натуральних або вартісних одиницях, на чистій основі (додана вартість) або на валовій основі (випуск). Витрати праці можуть вимірятися у кількості зайнятих або кількості відпрацьованих годин.

Розрахунки продуктивності праці в натуральних одиницях (наприклад, річний обсяг виробленої продукції або кількість випущених одиниць продукції в розрахунку на одного зайнятого) зручні, однак такі розрахунки можливі на надзвичайно детальному (продуктовому) рівні й лише для обмеженого числа

галузей через складну доступність даних. На основі такого підходу немає можливості зіставити галузі економіки за продуктивністю між собою, оскільки для кожної галузі, по суті, використовується особлива методика (непорівнянні міри випуску).

Вимір продуктивності праці у вартісних одиницях, коли використовується випуск у грошовому вираженні або валова додана вартість, є більш розповсюдженим. Для проведення зіставлень продуктивності праці визначається на основі паритетів купівельної спроможності.

Використання валового випуску під час виміру продуктивності праці можливе у разі порівняння окремих підприємств. Однак на рівні галузей та економіки в цілому такий підхід може давати істотні викривлення, через проблему «подвійного рахунку» продукції. Наприклад, продукція металургії буде одночасно враховуватися як власне металургійною галуззю, так і галузями, що використовують продукцію металургії

для подальшої переробки (машинобудування, будівництво тощо). Частота цього повторного рахунку продукції залежить від ступеня інтегрованості підприємств у країні.

В якості трудових витрат використовується загальна річна кількість відпрацьованих годин усіма зайнятими, або середньорічна чисельність зайнятих.

Як відзначалося вище, більшість українських підприємств катастрофічно відстають за показником продуктивності праці від американських, японських і європейських компаній. Україна виробляє приблизно 5 доларів вартості за годину. 5 доларів за годину роботи – це приблизно стільки ж, скільки в Китаї, але в три рази менше вартості, виробленої за годину в Польщі або в Росії, і близько 5 % від вартості, виробленої за годину роботи у Швейцарії [9].

Продуктивність праці у динаміці з розрахунком на одного зайнятого в 2012-2017 рр. наведено на рис. 1.

Рис. 1. Продуктивність праці на одного зайнятого та міжнародна конкурентоспроможність України

[побудовано авторами за даними [10, 11]]

Отримані результати дозволяють зробити висновок про те, що рівень продуктивності праці в Україні протягом 2012-2017 рр. мав стійку тенденцію до збільшення, з одночасним зниженням чисельності працюючих. Чисельність зайнятих протягом досліджуваного періоду зменшилася з 18,74 млн. осіб у 2012 р. до 15,49 млн. осіб у 2017 р. Співвідношення кількості зайнятих у промисловості до загальної чисельності зайнятих складала 17,8 % у 2012 р., і 15,7 % у 2017 р., що свідчить про певні зміни у структурі економіки: відбувається перетікання кадрів з виробничої сфери у невиробничі сегменти (оптова й роздрібна торгівля, фінансова діяльність) [10].

Сьогодні вітчизняна економіка характеризується звуженням відтворювального процесу в цілому. Перманентне порушення основних макроекономічних пропорцій в Україні стримує розвиток внутрішнього ринку й деформує взаємозв'язки між виробництвом, обміном і споживанням. Звуження внутрішнього ринку підсилює тенденцію до скорочення випуску промислової продукції. Індекс промислового виробництва в 2017 р. склав 97,1 %, в 2018 р. – 95,3 %. Ситуація ускладнюється посиленням тенденції до росту безробіття.

Темп росту продуктивності у вітчизняній економіці, що склався сьогодні не забезпечить конвергенції із середнім рівнем розвинених країн Європи протягом найближчих десятиліть, оскільки цьому постійно перешкоджає свідомо менший обсяг тільки що створеної доданої вартості – єдино доцільного грошового джерела додаткових інвестицій підприємств. Економіка, що має низьку продуктивність по доданій вартості, у результаті зростаючих витрат і убутих прибутків свідомо перебуває у замкненому колі, що не дозволяє займатися інноваціями й надалі одержати шанс на підвищення доданої вартості. Отже, основним завданням економічної політики, спрямованої на підвищення конкурентоспроможності, таким чином, стає створення умов, у яких компанії й працівники зможуть підвищити продуктивність [12].

Зростання продуктивності праці залежить від трьох основних факторів: інвестицій та економії фізичного капіталу, нових технологій і людського капіталу.

Продуктивність праці прямо пов'язана з підвищенням рівня життя у формі більш високого споживання. У міру зростання продуктивності праці економіка виробляє більше товарів і послуг за той же обсяг праці, що дозволяє споживати більше товарів і послуг

за розумної зміни ціни.

Зростання продуктивності праці засноване на економії фізичного капіталу, нових технологіях й людському капіталі.

Фізичний капітал – це сума грошей, яку люди мають у заощадженнях для інвестицій. Постійний приплив інвестицій в інфраструктуру, державне керування, що сприяє бізнесу, стимулювання інвестицій, підвищення якості праці й доступ до інвестиційного капіталу підтримують зростання продуктивності.

Нові технології – це технологічні досягнення у вигляді вкладень капіталу в нову техніку або технологію, у нові форми організації виробництва, праці, обслуговування й керування, включаючи нові форми контролю, обліку, методи планування, прийоми аналізу тощо, що використовуються у процесі виробництва товарів і послуг.

Людський капітал являє собою специфічну форму капіталу (виробничого ресурсу тривалого використання) у вигляді запасу втілених у людях знань, навичок, мотивацій, їх фізичних і розумових здатностей до продукування нової інформації й технологічно складних матеріальних об'єктів. Принципово важливою властивістю даного ресурсу є його здатність конвертуватися у сукупність матеріальних і нематеріальних благ, оцінюваних у вартісному (грошовому) еквіваленті в умовах, коли людина стає суб'єктом економічної діяльності.

Кожний із цих факторів вносить вклад у підвищення конкурентоспроможності економіки, але не сам по собі, а через поліпшення продуктивності.

Вимірюючи продуктивність праці, можна відстежити основні тенденції змін в економіці. Наприклад, якщо обсяг виробництва збільшується, а робочий час залишається незмінним, – це може бути ознакою того, що економіка розвивається технологічно й повинна продовжувати це робити. І навпаки, якщо кількість робочих годин збільшується стосовно обсягу виробництва, – це може бути ознакою того, що економіці необхідно інвестувати в освіту, щоб збільшити свій людський капітал. Тобто економічне зростання у країні можна віднести або до збільшення ефективності праці працюючих, або до збільшення зайнятості.

Наслідки повільного зростання продуктивності включають низьку заробітну плату, низьку конкурентоспроможність, відсутність можливості інвестувати, зниження рівня державних доходів, що зі свого боку веде до скорочення коштів на розвиток інфраструктури, освіти, дослідження й розробки [13].

Для підвищення продуктивності праці потрібна взаємодія великої кількості зацікавлених сторін. Ключові зацікавлені сторони включають урядові заклади, організації працівників, бізнес-співтовариство, політиків, суспільних діячів і засоби масової інформації. Факторами, які становлять основу цілей цих зацікавлених сторін, які, так само можуть бути суперечливими одна одній, і створюють проблеми підвищення продуктивності, є:

1. Соціальні фактори. Наприклад, під час реорганізації підприємства з метою підвищення ефективності й продуктивності, виникає потреба у переобладнанні, перенавчанні й за необхідності – Іу скороченні людей. Однак, звичайно, місцева влада, на території

якої знаходиться підприємство, незгодна зі звільненнями людей, і всіляко протистоїть цьому, тим самим гальмуючи підвищення продуктивності.

2. Політичні фактори – пов'язані з політичними змінами у взаєминах із сусідніми державами, результатом яких є збройні конфлікти, загроза зміни влади, коли промахи або вигоди відчуваються не відразу. Пошук ніш і випуск нових, конкурентоспроможних продуктів, у такій політичній обстановці утруднений, що в цілому гальмує продуктивність.

3. Інституціональні фактори. Неefективна податкова політика, непрозора законодавча база, слабке законодавство й правові основи в інвестиційному полі, відсутність гарантій захисту капіталу – усе це не сприяє тому, щоб власник був зацікавлений у зростанні бізнесу й продуктивності.

4. Економічні фактори. У бізнесі сьогодні відсутня потреба підвищувати продуктивність праці. Будь-яке комерційне підприємство розвивається тоді, коли для цього є умови. На жаль, сьогодні для власників вітчизняних підприємств не вигідно розширювати виробництво, не вигідно скорочувати людей, не вигідно показувати гарний прибуток, що у сукупності також гальмує зростання продуктивності праці.

Щоб розв'язати ці потенційні проблеми, необхідні взаємозалежні зусилля як на національному, так і на регіональному рівні, а також взаємодія на рівні бізнес-структур. Проблеми, що виникають через соціальні, політичні, інституціональні та економічні фактори, можуть бути переборені тільки тоді, якщо продуктивності буде приділятися увага з боку держави й уряду, а відповідні зусилля будуть ретельно контролюватися.

ВИСНОВКИ

Продуктивність праці й технологічний рівень в Україні значно нижче рівня розвинених країн. Порівняння показників показало, що продуктивність праці у вітчизняній промисловості в три рази менше вартості, виробленої за годину у Польщі або в Росії, і близько 5 % від вартості, виробленої за годину роботи у Швейцарії. Отже, для вітчизняних галузей існують перспективні напрямки пошуку більш передового досвіду й технологій, які успішно можуть бути запозичені.

Для підвищення продуктивності праці необхідні взаємозалежні зусилля як на національному, так і на регіональному рівні, а також взаємодія на рівні бізнес-структур. Першорядну роль у справі підвищення продуктивності праці повинні відіграти такі інститути, як вільна конкуренція, ефективна судова система, гарантії прав власності, низька корупція, верховенство закону й невтручання держави, які формують вірні стимули для економічних агентів. Потрібна також продумана, економічна (у тому числі промислова) політика, завдання якої – створення найбільш сприятливих умов для бізнесу, формування атмосфери довіри між бізнесом і владою, стимулювання приватного сектору до підвищення конкурентоспроможності його продукції й виходу на міжнародні ринки.

Список використаних джерел

1. European Commission. *European competitiveness report: Helping firms grow. Commission staff working document. SWD. (2014)277 final. Brussels, 2014. URL: http://www.europarl.europa.eu/RegData/docs_autres_institutions/commission_europeenne/swd*

/2014/0277/COM_SWD(2014)0277(PAR4)_EN.pdf

2. World Economic Forum. *The global competitiveness report 2016–2017*. Geneva, 2016. URL: http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf

3. *The Global Competitiveness Report 2010-2011*. Geneva, Switzerland, 2010. pp. 4-11. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2010-11.pdf

4. *The Global Competitiveness Report 2013-2014*. Geneva, Switzerland, 2013. pp. 62-63. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf

5. Портер М. Национальное конкурентное преимущество. Конкуренция. Москва: Издательский дом «Вильямс», 2006. 213 с.

6. Krugman P.R. *Competitiveness - A Dangerous Obsession*. Foreign Affairs, 1994. Vol. 73. № 2. P. 21.

7. Atkinson R.D. *Competitiveness, innovation and productivity: Clearing up the confusion*. The Information Technology & Innovation Foundation, 2013. URL: <http://www2.itif.org/2013-competitiveness-innovation-productivity-clearing-up-confusion.pdf>.

8. O'Mahony M., van Ark B. *EU productivity and competitiveness: An industry perspective can Europe resume the catching-up process?* Office for Official Publications of the European Communities. Luxembourg, 2003.

9. Купе Т. Рабочая Сила в Украине: Отличное Образование, но Малая Производительность: URL: <https://voxukraine.org/ru/ukraines-labor-force-producing-little-with-lots-of-education-or-why-comprehensive-reforms-are-needed-ru/> (дата звернення: 05.05.2019).

10. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 15.05.2019).

11. *The Global Competitiveness Report 2017–2018*. URL: <http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf>.

12. *The Global Competitiveness Report 2008-2009*. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2008-9.pdf.

13. Шандова Н.В. Джерела підвищення продуктивності праці. Проблеми системного підходу в економіці. 2019. Вип. №2(70). С. 32-37.

References

1. European Commission. *European competitiveness report: Helping firms grow*. Commission staff working document. SWD. (2014)277 final. Brussels, 2014. URL: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/docs_autres_institutions/commission_europeenne/swd/2014/0277/COM_SWD\(2014\)0277\(PAR4\)_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/docs_autres_institutions/commission_europeenne/swd/2014/0277/COM_SWD(2014)0277(PAR4)_EN.pdf)

2. World Economic Forum. *The global competitiveness report 2016–2017*. Geneva, 2016. URL: http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf

3. *The Global Competitiveness Report 2010-2011*. Geneva, Switzerland, 2010. pp. 4-11. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2010-11.pdf

4. *The Global Competitiveness Report 2013-2014*. Geneva, Switzerland, 2013. pp. 62-63. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf

5. Porter M. *National competitive advantage*. Competition.. Moscow: publishing house «Vilyams» 2006. 213 p. (in Russian).

6. Krugman P.R. *Competitiveness - A Dangerous Obsession*. Foreign Affairs, 1994. Vol. 73. № 2. P. 21.

7. Atkinson R.D. *Competitiveness, innovation and productivity: Clearing up the confusion*. The Information Technology & Innovation Foundation, 2013. URL: <http://www2.itif.org/2013-competitiveness-innovation-productivity-clearing-up-confusion.pdf>.

8. O'Mahony M., van Ark B. *EU productivity and competitiveness: An industry perspective can Europe resume the catching-up process?* Office for Official Publications of the European Communities. Luxembourg, 2003.

9. Kupe T. *Working Power in Ukraine: Excellent Education, but Low Productivity*. URL: <https://voxukraine.org/ru/ukraines-labor-force-producing-little-with-lots-of-education-or-why-comprehensive-reforms-are-needed-ru/> (in Ukrainian).

10. Official site of Government service of statistics of Ukraine. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (in Ukrainian).

11. *The Global Competitiveness Report 2017–2018*. URL: <http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2017%E2%80%932018.pdf>.

12. *The Global Competitiveness Report 2008-2009*. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2008-9.pdf.

13. Shandova N.V. *Sources of productivity increase. Problems of a systemic approach in the economy*. 2019. Issue № 2(70). pp. 32-37.